

ЗБИРАННЯ ЗАПАХОВИХ СЛІДІВ НА МІСЦІ ПОДІЇ: ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ**COLLECTION OF ODOR TRACES AT THE SCENE: WAYS OF IMPROVEMENT**

**Юсупов В.В., д.ю.н., професор,
провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем криміналістичного забезпечення та судової експертології
Національна академія внутрішніх справ**

**Антощук А.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ**

У статті досліджено методику виявлення, фіксації, вилучення і пакування запахових слідів на місці вчинення кримінального правопорушення під час проведення огляду місця події. Встановлені етапи проведення наукових досліджень щодо використання одорологічної інформації з метою розкриття злочинів. Проаналізовано поняття «криміналістичної одорології» як галузі криміналістичної техніки науки криміналістики, розглянуто засоби і методи кінологічної та інструментальної криміналістичної одорології. З'ясовано, що сутністю методу криміналістичної одорології є збір, консервація (пакування) та лабораторна ідентифікація запахів фахівцями за допомогою собак-детекторів та інструментальних методів. Доведено індивідуальні властивості запаху людини, зазначено про їх криміналістичні ознаки, що дозволяє здійснювати процес ідентифікації людини за запаховими слідами, проводити одорологічну вибірку. Наведено класифікацію запахових слідів, яка має криміналістичне значення. Перераховано характерні об'єкти-носії слідів запаху людини із зазначенням тривалості збереження молекул запаху на цих об'єктах. Детально розглянуто питання участі спеціалістів, які компетентні виявляти, фіксувати, вилучати, пакувати запахові сліди людини під час огляду місця події, розкрито засоби цієї роботи – криміналістичні валізи і біологічні детектори. Нормативно-правові акти уповноважують проводити збирання запахових слідів на місці події кінолога і експерта-одоролога. Рішення про застосування службового собаки на місці події приймає старший слідчо-оперативної групи на основі інформації, яку йому повідомляє відповідний спеціаліст. Якщо для виявлення запахових слідів можливо використовувати собаку-детектор, то їх фіксацію, вилучення і пакування проводить спеціаліст без допомоги службового собаки. Зроблено висновок про доцільність залучення до огляду місця події з метою виявлення запахових слідів кінолога із службовим собакою і судового експерта-одоролога. Визначені їх спільні дії щодо збирання запахових слідів на місці події, переслідування та затримання підозрюваного кінологом з використанням службового собаки. Наголошено, що дії спеціаліста з виявлення, фіксації, вилучення та пакування запахових слідів повинні передувати діям інших учасників огляду місця події з дослідження її обстановки, предметів, слідів. Розкрито способи вилучення запахових слідів.

Ключові слова: збирання слідів злочину, огляд місця події, запаховий слід, криміналістична одорологія, кінолог, експерт-одоролог, спеціальні знання.

The article examines the method of detecting, fixing, extracting and packaging odor traces at the scene of a criminal offense during the inspection of the scene. The stages of conducting scientific research on the use of odorological information for the purpose of solving crimes have been established. The concept of "forensic odorology" as a field of forensic techniques of forensic science is analyzed, the means and methods of canine and instrumental forensic odorology are considered. It was found that the essence of the method of forensic odorology is the collection, preservation (packaging) and laboratory identification of odors by specialists with the help of detector dogs and instrumental methods. The individual properties of the human smell have been proven, their forensic features have been indicated, which allows for the process of identifying a person based on scent traces, conducting an odorological sample. The classification of scent traces, which has forensic significance, is given. Characteristic objects bearing traces of human odor are listed, indicating the duration of preservation of odor molecules on these objects. The issue of the participation of specialists who are competent to identify, fix, remove, and package human odor traces during the inspection of the scene of the incident is discussed in detail, and the means of this work – forensic suitcases and biological detectors – are disclosed. Normative legal acts authorize the collection of scent traces at the scene by a canine expert and an odorological. The decision to use a service dog at the scene is made by the senior investigator of the operational team based on the information provided to him by the relevant specialist. If it is possible to use a detector dog to detect scent traces, then their fixation, extraction and packaging is carried out by a specialist without the help of a service dog. A conclusion was drawn on the expediency of involving a cynologist with a service dog and a forensic odorologist to inspect the scene in order to detect scent traces. Their joint actions regarding the collection of scent traces at the scene, the pursuit and detention of the suspect by a dog handler using a service dog were determined. It is emphasized that the actions of a specialist in detecting, fixing, extracting, and packaging odor traces must precede the actions of other participants in the inspection of the scene of the incident to investigate its situation, objects, and traces. Methods of extracting odor traces are disclosed.

Key words: collection of traces of a crime, inspection of the scene, scent trail, forensic odorology, canine expert, expert odorologist, special knowledge.

Вступ. Соціально-економічні перетворення в Україні, триваюче реформування приватного сектора економіки, його нестабільність на тлі запровадження правового режиму воєнного стану в державі впливають на криміногенну ситуацію, призводять до змінення злочинної діяльності, її характеру, видів та форм. За таких умов розслідування кримінальних правопорушень потребує активного удосконалення існуючого техніко-криміналістичного і тактичного потенціалу органів досудового розслідування, а також дослідження низки джерел слідової інформації, що можуть відігравати суттєву роль у доказуванні в кримінальному провадженні. До одних із джерел такої інформації, що відображає індивідуальні особливості людини, належать запахові сліди.

У правоохоронних органах головні зусилля з використання запахових слідів особи, яка вчинила кримінальне

правопорушення, здійснюються кінологічною службою. Експертні дослідження запахових слідів людини відбуваються при проведенні судово-odoroлогічної експертизи в окремих територіальних підрозділах Експертної служби МВС України.

У кінологічній службі Національної поліції України працює 646 кінологів і 929 службових собак. Кінологічні центри та їх територіальні підрозділи є у всіх головних управліннях Національної поліції. Вони допомагають вибухотехнікам, патрульним, працівникам спеціальних підрозділів та поліції охорони. За минулий рік кінологи виявили 325 одиниць вогнепальної зброї, 303 кілограми наркотиків і 1,5 тисячі вибухових пристроїв. Поліцейські-кінологи зі службовими собаками здійснили понад 26 тисяч виїздів на місця подій і сприяли розкриттю майже 13 тисяч злочинів [1, с. 625].

Робота із запахівими слідами охоплює дії з їх виявлення, фіксації, вилучення та дослідження під час проведення слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів з метою досягнення завдань кримінального провадження. Як свідчать емпіричні дані, робота із запахівими слідами найчастіше відбувається під час огляду місця події, в окремих випадках запахіві сліди виявляють під час обшуку, слідчого експерименту [1, с. 625].

Щодо наукових розвідок питань запахівих слідів людини у розкритті кримінальних правопорушень, то у науці криміналістики спостерігається певна етапність проведених досліджень. Зокрема, у 1970-тих роках одорологію досліджували А.І. Вінб'юрг, М.В. Салтєвський, В.І. Шиканов. Дослідники пропонували понятійний апарат запахівих мікрослідів людини, формували основи криміналістичної одорології як наукового вчення та окремого виду судової експертизи. У 1990-тих роках в Україні розробкою методики виявлення і використання одорологічної інформації під час розкриття злочинів, а також методичних рекомендацій з підготовки матеріалів на одорологічну експертизу займалися П.Д. Біленчук, В.М. Глібко, О.А. Кириченко, С.Д. Лук'яничков, В.Д. Сало, М.В. Салтєвський та ін. У той же період в МВС України затверджується Інструкція з вилучення і консервування запаху людини (1993). У 2003 році український криміналіст В.Д. Басай захистив докторську дисертацію на тему «Основи криміналістичної одорології». У 2010-тих роках П.Д. Біленчук, А.В. Кофанов та інші дослідники продовжили вивчення запахівих слідів та їх властивостей, удосконалення методів застосування одорології в розкритті злочинів та наукових основ цієї галузі криміналістичної техніки.

Отже, питання використання запахівих слідів під час розслідування кримінальних правопорушень потребує уваги сучасних дослідників.

Тому *метою наукової статті* є вивчення сучасного стану методики збирання запахівих слідів під час огляду місця вчинення кримінального правопорушення, аналіз участі відповідних спеціалістів у цьому процесі, а також формування пропозицій щодо удосконалення організації збору одорологічної інформації на початковому етапі кримінального провадження.

Вклад основного матеріалу. Слово «одорологія» походить з латинського «odor» – запах, відчуваю запах і грецького «logos» – вчення, наука), тобто це наука про запахи.

Криміналістична одорологія – це галузь криміналістичної техніки, що вивчає закономірності виявлення, аналізу, вилучення та зберігання запахівих слідів і розроблених на їх основі технічних засобів, наукових прийомів та методів їх дослідження з метою розкриття, розслідування і попередження злочинів, а також подальшого їх використання у кримінальному судочинстві [2, с. 550].

Криміналістичну одорологію поділяють на кінологічну та інструментальну – ольфактроніку. Так, в інструментальній одорології як аналізатор застосовуються фізико-хімічні прилади, здатні виділяти спектр пахучих речовин, реєструвати його у вигляді ольфактрограми і детектувати з високою чутливістю окремі компоненти виділень людини. У кінологічній одорології як аналізатор пахучих речовин використовується орган нюху спеціально підготовленого службового собаки (собаки-детектора) [3, с. 364].

Криміналістична одорологія являє собою систему наукових прийомів і технічних засобів виявлення, аналізу, вилучення та зберігання запахівих слідів для їх подальшого використання у кримінальному провадженні з метою встановлення конкретної людини і належних їй предметів, речей, документів та інших об'єктів за індивідуальним запахом [2, с. 551]. Отже, сутність методу криміналістичної одорології – це збір, консервація та лабораторна ідентифікація запахівих факхівців (за допомогою собак-детекторів та інструментальних методів).

Джерелом запаху людини слугують летючі метаболіти, генетично зумовлені за складом і які постійно утворюються організмом і виявляються в потожирових виділеннях і крові людини.

Запах утворюється на поверхні предметів, з якими людина вступила в контакт. Запах є «хімічним підписом» людини. Він індивідуалізує особу, відрізняється високою стійкістю та незмінністю. Ідентифікаційна значущість запахівих слідів аналогічна за значущістю слідам рук, а перевага їх полягає в тому, що запах не контролюється людиною, не може бути знищений всюди, де вона перебуває.

Запахіві сліди класифікуються за різними підставами. Зокрема, за механізмом утворення, вони розподіляються на сліди-джерела запаху і сліди-запахи. Сліди-джерела запаху людини можна класифікувати за групами на основі причинного зв'язку предмета-джерела запаху з людиною:

- а) тверді та рідкі частинки, що відокремилися від тіла людини (шматочки тканини, волосся, кров, тощо);
- б) предмети, що знаходяться у постійному контакті з тілом людини: одяг, взуття, особисті речі – окуляри, гаманець, ключі, запальничка, авторучка та ін.;
- в) об'єкти тимчасового контакту з тілом людини (контакт не менше 30 хв): знаряддя злочину, предмети праці та інструменту, тощо [3, с. 366].

Криміналістичні властивості слідів запаху досить детально описано у спеціальній літературі [4; 5; 6; 7].

Отже, характерними об'єктами-носіями слідів запаху людини є:

- плями сухої крові, волосся, нігті, частки тканин (зберігають запах десятки років);
- особисті речі, одяг, взуття, недопалки (утримують запах до декількох місяців);
- предмети, що знаходились в контакті з тілом живої людини, у тому числі знаряддя злочину, дверні ручки, замки зі слідами перепилу, а також посуд, телефонна слухавка, кермо автомобіля, дивани, стільці, крісла, чохли сидінь автомобіля (зберігають запах до 60 годин);
- сліди взуття, ніг (зберігають запах до 10 годин, узимку – протягом доби) [8, с. 315].

Запахіві сліди дуже нестійкі, вони безупинно розсіюються у просторі і практично зникають. Тому для їх збереження необхідно створити умови, що виключають або уповільнюють розсіювання молекул летючих речовин. Наприклад, приміщення, де знаходився злочинець, не можна провітрювати, а виявлений запахівий слід на відкритій місцевості треба чим-скоріше законсервувати [3, с. 366].

Розглянемо питання щодо участі спеціалістів під час огляду місця події, які збирають (виявляють, фіксують, вилучають, пакують) запахіві сліди людини.

На місці кримінального правопорушення фіксує обставини вчиненого слідчо-оперативна група (далі – СОГ). До її складу можуть входити кінологи та інші спеціалісти, які спроможні здійснювати збір запахівих слідів.

Відповідно до Інструкції з організації діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції України [9] у проведенні оглядів місць подій беруть участь кінологи зі службовими собаками, які входять у склад СОГ. Службові собаки поділяються на *розшукових*, *патрульно-розшукових*, *вартових*, *конвойних* та *спеціальних* (з пошуку вибухових речовин, вогнепальної зброї, наркотичних засобів, трупів, *для проведення одорологічної вибірки (собаки-детектори)*) (п. 1.14 Інструкції). Отже, для допомоги у збиранні запахівих слідів з метою проведення подальшої одорологічної вибірки мають використовуватися спеціальні собаки (собаки-детектори). Водночас, у п. 4.1 цієї Інструкції зазначено, що з метою *проведення вибірки людини та речі*, пошуку речових доказів та інших завдань використовуються *розшукові собаки* [9].

Службові собаки, як правило розшукові, для пошуку підозрюваних осіб за їх запахівими слідами та вияв-

лення речових доказів застосовуються на місцях вчинення вбивств, звалтувань, розбоїв, грабежів, тілесних ушкоджень, різних крадіжок, підпалів, інших неочевидних злочинів для їх розкриття. Рішення про застосування службового собаки (собак) на місці події приймає старший слідчо-оперативної групи (старший операції) на основі інформації (пропозиції) кінолога щодо доцільності такого застосування [9].

Для збереження запахової інформації важливим є п. 4.18 Інструкції, у якому зазначено, що збір запахових слідів і предметів для використання розшукових собак чи собак-детекторів на місці вчинення кримінального правопорушення здійснюється з дозволу керівника (старшого) групи під час огляду місця події після його фотографування [9].

Отже, кінолог із спеціальним собакою (собакою-детектором) оглядає місце вчинення кримінального правопорушення, доповідає слідчому – керівнику СОГ про можливість збору запахових слідів та після отримання його дозволу здійснює відповідні маніпуляції щодо збирання запахових слідів. При їх вилученні і пакуванні собака-детектор не використовується, всі процедури із слідами запаху кінолог може здійснювати самостійно.

Участь в огляді місця події може брати експерт, якого залучають як спеціаліста відповідно до Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події [10]. Для збору слідів запаху доцільно залучити експерта-одоролога або іншого спеціаліста з ветеринарною освітою [11, с. 88]. Такі фахівці працюють на місці події без спеціальних собак. Вони володіють спеціальними знаннями у галузі криміналістичної одорології та мають практичні навички збирання запахових слідів людини з певного місця. Залучений спеціаліст має першим, з-поміж членів СОГ, оглянути місце події і повідомити керівнику групи про наявність запахових слідів на місці події і можливість їх вилучення.

Експерти не можуть використовувати своїх спеціальних собак для виявлення запахових слідів, оскільки у подальшому ці ж біодетектори будуть брати участь в одорологічній експертизі. А це буде суперечити принципам кримінального провадження (наприклад, робота спеціального собаки на місці події і подальше її використання під час судово-одорологічної експертизи є обставиною, яка викликає обґрунтовані сумніви в неупередженості учасників і засобів експертного дослідження).

Експерт-одоролог робить свої припущення про наявність запахових слідів на основі уявлень про ймовірні місця скупчення запахових слідів злочинця.

Водночас, пропонуємо більш ефективну організацію роботи СОГ на місці події в аспекті збирання запахових слідів. Кінолог з використанням собаки-детектора виявляє запахові сліди, потім він з дозволу старшого СОГ може здійснити пошук, переслідування і затримання злочинця, який залишив місце кримінального правопорушення. Спеціаліст-одоролог на місці події фіксує, вилучає та пакує виявлені запахові сліди.

Отже, після дозволу керівника СОГ спеціаліст починає збирання запахових слідів на місці події. Для роботи на місці події із запаховими слідами використовують одорологічну валізу, куди входять: засоби, що забезпечують стерильність при роботі з джерелами; засоби відбору запахової інформації з джерела; засоби консервації і упаковки джерел запаху та ін.

Дії спеціаліста з виявлення, фіксації, вилучення та пакування запахових слідів повинні передувати діям інших спеціалістів з дослідження слідової інформації загальнокримінального походження. Слушно зазначається, що дії з пошуку і вилучення запахових слідів мають передувати роботі з будь-якими іншими слідами або предметами, що можуть стати речовими доказами. Водночас,

необхідно зважати на те, що неправильне застосування службово-розшукового собаки іноді призводить до втрати трасологічних та інших слідів, що також є слідами-джерелами запаху [12, с. 20, 23].

На місці події спеціаліст враховує комплексний характер механізму слідоутворення, тому перед відбором запахових слідів предмет оглядається щодо наявності мікрооб'єктів (при виявленні – вони обережно вилучаються), слідів пальців рук та взуття (фотофіксація, копіювання), а потім відбирається запах. Якщо з предмета не можна вилучити всі наявні сліди, слідчий приймає рішення щодо відбору тих з них, що мають найбільше криміналістичне значення для розслідування вчиненого кримінального правопорушення.

Сліди запаху з місця події вилучають двома основними способами: 1) вилучення адсорбенту, що увібрав запах; 2) вилучення самого предмета-носія. Існує комбінований спосіб – вилучення предмета-носія, який перебуває в контакті з адсорбентом. Вилучення слідів запаху проводиться шляхом адсорбції та консервації.

Способи вилучення та зберігання запахових слідів свого часу було детально описано у наукових джерелах [13], вони, як правило, використовуються й нині у правоохоронній практиці.

Зокрема, для збирання запахових слідів використовують фрагменти чистої бавовняної тканини (байка, фланель, марля) розмірами приблизно 10x15 см (марлю складають у 3–4 шари), алюмінієва фольга в рулоні, паперові конверти (використовуються для упаковки загорнутих у фольгу предметів), чисті скляні банки з металевими кришками (полімерні пакети та кришки для упаковки слідів запахової інформації використовувати не можна, так як вони вбирають у себе пахучі речовини та пропускають їх), пульверизатор із водопровідною водою, два анатомічних (великих) пінцети, товсті гумові рукавички (наприклад, марки «лужно-кислотні») [13, с. 40].

Щодо вилучення носіїв одорологічних слідів, то невеликі предмети, з поверхні яких не вилучаються інші сліди (наприклад, дактилоскопічні) й якщо вони сухі, огортаються кількома шарами фольги та упаковуються в скляні банки або паперові пакети. Якщо з предмета необхідно зняти сліди пальців рук та водночас він може нести на собі важливу запахову інформацію, потрібно упакувати його, по можливості, в якомога герметичну коробку, в яку перед транспортуванням покласти фрагмент адсорбенту (тканини) для вбирання запаху безконтактним способом. У лабораторії з такого предмета спеціаліст-одоролог вилучає запаховий слід, після чого знімаються дактилоскопічні та інші сліди [13, с. 40].

Волосся упаковують у паперові конверти (для одорологічної експертизи достатньо 3–4 засалених волосини).

Сліди крові вилучають за загальними правилами, але слід взяти до уваги, що для одорологічного дослідження непридатні зразки крові трупа у гнилісному стані та які підлягали впливу високої температури або які знаходилися довгий час у воді [13, с. 40].

Якщо вилучити предмет цілком не є можливим, з нього потрібно зняти *запахову пробу*. Робота зі слідами такого походження має проводитися у гумових рукавичках. Спочатку потрібно злегка зволожити предмет-носієм з пульверизатора, якщо він сухий (дуже дрібними краплями, направляючи бризки доверху над предметом), потім його огортають фрагментами чистої бавовняної тканини, а зверху них – 2–3 шарами алюмінієвої фольги, ретельно обжимаючи для забезпечення щільного контакту з предметом. На горизонтальну поверхню слідоносія тканину накладають пінцетами, накривають фольгою та прижимають зверху будь-яким вантажем. Накопичування тканиною запахових речовин повинно проходити протягом всього часу проведення процесуальної дії, але цей період повинен бути не менш однієї години [13, с. 40–41].

Одночасно зі зняттям проби з предмета, необхідно відібрати зразок фонових запахів. Для цього у приміщенні, в якому проводиться огляд, або на місцевості на відстані від об'єкта просто кладуть чистий фрагмент тканини на той же час. По закінченню фрагменти тканини з кожною відібраною пробой роздільно загортають у 2-3 шари алюмінієвої фольги, ретельно загортаючи та обжимаючи краї (для попередження втрати запахових речовин) або закривають у скляні банки з металевими кришками. Упаковані сліди печатуються бирками, на яких обов'язково вказують найменування проби (об'єкта), дату, місце та час вилучення проби, за яким провадженням її вилучено, особливі умови, які характеризують вид та зберігання слідів запаху (різкі запахи, сила повітря, температура, опади та ін). Написи завіряються підписами учасників процесуальної дії [13, с. 41].

Для нетривалої консервації (відсутність банок-сховищ, велика кількість запахових об'єктів) адсорбент загортається у 3-4 шари фольги, упаковується у новий поліетиленовий пакет, щільно закріплюється, печатуються й відразу надсилається в одорологічну лабораторію.

По завершенню огляду місця події його результати фіксуються у протоколі. У ньому, зокрема, детально описується спосіб виявлення і вилучення запахових слідів. За необхідності фотографують об'єкт-носії зазначених слідів. Як і при вилученні інших слідів, упаковані запахові сліди печатуються, на упаковці робляться пояснювальні написи, ставлять свої підписи поняті, слідчий та інші учасники огляду.

Об'єкти, з яких проводиться відбір запахових слідів, фіксуються оглядовою та вузловою фотозйомкою, з номерними покажчиками – до накладення адсорбенту і під час адсорбції.

Крім цього, місця відбору запахових слідів слід зазначити на плані, який приєднується як додаток до протоколу огляду місця події.

Висновки. Запахові сліди людини посідають важливе місце у процесі розслідування кримінального правопорушення і встановлення особи, яка його вчинила. Запаховий слід відноситься до індивідуальних слідів людини біологічного походження. Для ідентифікації особи за зразком її запаху можуть використовувати одорологічну вибірку, застосовуючи кінологічні або інструментальні методи.

Значення запахових слідів під час розслідування кримінальних правопорушень полягає у вирішенні оперативного-розшукових завдань, висуванні криміналістичних версій та використання їх у процесі доказування як важливих речових доказів причетності особи до вчиненого злочину.

Збирання запахових слідів проводиться особами, які володіють спеціальними знаннями. До таких спеціалістів належать кінологи та експерти-одорологи. До відбору запахових слідів на місці події доцільно залучати кваліфікованих експертів одорологічних лабораторій Науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів МВС України. Для підвищення ефективності процесу збирання запахових слідів запропоновано поєднувати зусилля кінолога з розшуковим або спеціальним собакою (собакою-детектором) і експерта-одоролога. При цьому кінолог з використанням собаки-детектора виявляє запахові сліди, за рішенням керівника СОГ він може здійснити пошук, переслідування і затримання злочинця, який залишив місце кримінального правопорушення. Спеціаліст-одоролог на місці події фіксує, вилучає та пакує виявлені запахові сліди, які у подальшому будуть надані для проведення судово-одорологічної експертизи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ящук В.О. Дослідження запахових слідів під час розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються із використанням вибухонебезпечних пристроїв, предметів, речовин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 623-626. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/153>
2. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016–2018. Т. 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол.: В.Ю. Шепітько (голова) та ін. 2018. 952 с.
3. Судові експертизи у процесуальному праві України: навч. посіб. / за заг. ред. О.Г. Рувіна. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.
4. Салтєвський М.В., Глібо В.М. Запахові сліди у слідчій практиці. Київ: НМК ВО, 1992. 56 с.
5. Басай В.Д. Криміналістична одорологія (теоретичні, правові і методичні основи): монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника, 2003. 502 с.
6. Кофанов А.В., Кобилянський О.Л., Біленчук П.Д. Запахові сліди та їх властивості: метод. рек. Київ: КИИ, 2010. 52 с.
7. Юсупов В. В. Криміналістичні властивості запахових слідів людини та їх значення під час розслідування кримінальних правопорушень. *Особливості організації кінологічної діяльності правоохоронних органів в Україні*: тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 17 листоп. 2021 р.). Харків: ХНУВС, 2021. С. 91–94.
8. Криміналістична техніка. Книга друга (частина II): навч. посіб. / за ред. А.В. Кофанова. Київ: КИИ, 2011. 352 с.
9. Про затвердження Інструкції з організації діяльності кінологічних підрозділів Національної поліції України: наказ МВС України від 01.11.2016 № 1145 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1544-16#Text> (дата звернення: 23.03.2023).
10. Інструкція про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події: наказ МВС України від 03.11.2015 № 1139 / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15#Text> (дата звернення: 23.03.2023).
11. Яценко І. Судово-ветеринарний експерт як суб'єкт процесуальних правовідносин і судово-експертної діяльності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2022. Вип. 3 (28). С. 64–97. DOI: [10.32353/khrife.3.2022.05](https://doi.org/10.32353/khrife.3.2022.05)
12. Волошин О.Г. Робота із запаховими слідами на місці події та безпосереднє використання їх для пошуку відсутньої особи за гарячими слідами. *Особливості організації кінологічної діяльності правоохоронних органів в Україні*: тези доп. учасників наук.-практ. семінару (м. Харків, 29 жовт. 2020 р.). Харків: ХНУВС, 2020. С. 16–25.
13. Особливості збирання у досудовому провадженні біологічних слідів людини: метод. рек. / [Я.В. Фурман, В.В. Юсупов, Л.Т. Котляренко, Р.С. Дмитрук]. Київ: НАВС, 2016. 44 с.